

УДК 37(091)(477.8)”1944/1953”
DOI: 10.24919/2312-2595.7/49.234429

Руслана ДАВИДЮК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Рівненський державний гуманітарний університет, вул. Степана Бандери, 12, м. Рівне, Україна, індекс 33000 (davrus63@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

Андрій ЖИВ'ЮК

кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри історії, Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, вул. Степана Дем'янчука, 4, м. Рівне, Україна, індекс 33000 (derzhy60@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>

Володимир СТАРЖЕЦЬ

кандидат історичних наук, учитель історії, Обарівський ліцей Рівненської районної ради Рівненської області, вул. Ставківська, 40, с. Обарів, Рівненський р-н, Рівненська обл., Україна, індекс 35307 (starzhets92@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6807-0935>

Бібліографічний опис статті: Давидюк, Р., Жив'юк, А., & Старжець, В. (2021). Perezavantazhenня західноукраїнського освітнього простору: комуністичні виклики і націоналістичні відповіді (1944–1953 рр.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 7/49, 54–71. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.7/49.234429>.

ПЕРЕЗАВАНТАЖЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ: КОМУНІСТИЧНІ ВИКЛИКИ І НАЦІОНАЛІСТИЧНІ ВІДПОВІДІ (1944–1953 рр.)

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати становище освітян західноукраїнського регіону у контексті боротьби радян-

© Руслана Давидюк, Андрій Жив'юк, Володимир Старжець, 2021

ської влади і українського підпілля у повоєнний період, довести що саме вчительство опинилося на вістрі цього збройного та ідеологічного протистояння. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах науковості, системності, історизму, верифікації. У ході дослідження використовувались проблемно-історичний, пошуковий методи, а також методи мікроісторії та локальної історії. **Наукова новизна** статті полягає у вивченні особливостей життя і праці вчительства у повоєнний період крізь призму ідеологічного протиборства і збройного протистояння радянської влади і націоналістичного підпілля. **Висновки.** У науковій статті на основі розсекречених архівів спецслужб показано трагедію західноукраїнського вчительства, яке опинилося в епіцентрі двобою між радянською владою і українським повстанським рухом за вплив на освітній простір регіону. Стверджено, що сталінський режим, прагнучи уніфікувати освітнє життя у західних областях УРСР, вимагаючи прищеплювати комуністичний світогляд у школі, використовував для цього різноманітні механізми – від пропаганди до терору. Нав'язування атеїзму, культу російської мови і літератури, створення піонерських та комсомольських організацій викликало опір з боку українського підпілля. Складна ідеологічна атмосфера в регіоні впливала на життя і діяльність педагогів, які потерпали не лише від важких матеріально-побутових умов, але й опинилися в епіцентрі безкомпромісної боротьби двох сил. Такий двосторонній тиск на вчителів спричинив переслідування як з боку радянської влади, так і українських повстанців, внаслідок чого багато освітян ставали жертвами цього протистояння, або намагалися залишити небезпечний регіон.

Ключові слова: сталінський режим; українське підпілля; ідеологічне протистояння; освіта; школа; вчительство; репресії.

Ruslana DAVYDYUK

PhD hab. (History), Professor, Department of History of Ukraine, Rivne State Humanities University, 12, Stepan Bandera Str., Rivne, Ukraine, postal code 33000 (davrus63@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0485-5121>

Andriy ZHYVYUK

PhD (History), Associate Professor, Professor, Department of History, Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities, 4, Stepan Demianchuk Str., Rivne, Ukraine, postal code 33000 (derzhy60@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9031-880X>

Volodymyr STARZHETS

PhD (History), History Teacher, Obariv Lyceum Rivne District State Administration Rivne region, 40, Stavkivska Str., Obariv village, Rivne district, Rivne region, Ukraine, postal code 35307 (starzhets92@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6807-0935>

To cite this article: Davydyuk, R., Zhyvyuk, A., & Starzhets, V. (2021). Perezavantazhennia zakhidnoukrainskoho osvithnoho prostoru: komunistychni vyklyky i natsionalistychni vidpovidi (1944–1953 rr.) [Reloading of western Ukrainian educational space: communist challenges and nationalist answers (1944–1953)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 7/49, 54–71. doi: <https://doi.org/10.24919/2312-2595.7/49.234429> [in Ukrainian].

**RELOADING OF WESTERN UKRAINIAN
EDUCATIONAL SPACE: COMMUNIST CHALLENGES
AND NATIONALIST ANSWERS (1944–1953)**

Summary. *The purpose of the study is to analyze the situation of educators in the western Ukrainian region in the context of the struggle between the Soviet government and the Ukrainian clandestine forces in the postwar period, to prove that teachers themselves were at the forefront of this armed and ideological confrontation. The research methodology is based on the principles of scientificity, systematization, historicism, verification. The study used problem-historical, exploratory methods, methods of microhistory and local history. The scientific novelty of the article is in the study of the peculiarities of the life and work of teachers in the postwar period through the prism of ideological confrontation and armed confrontation between the Soviet government and the nationalist clandestine forces. The research methodology is based on the principles of scientificity, systematization, historicism, verification. Conclusions.* *The scientific article, based on the declassified archives of the secret services, shows the tragedy of western Ukrainian teachers, who found themselves at the epicenter of a duel between the Soviet government and the Ukrainian insurgent process for influence on the educational space of the region. It is*

claimed that the Stalinist regime, seeking to unify educational life in the western regions of the USSR, demanded to instill a communist worldview in schools using various mechanisms for this – from propaganda to terror. The imposition of atheism, the cult of the Russian language and literature, the creation of pioneer and Komsomol organizations provoked resistance from the Ukrainian clandestine forces. The complex ideological atmosphere in the region influenced the lives and activities of teachers, who suffered not only from difficult material and living conditions, but also found themselves at the epicenter of an uncompromising struggle. Bilateral pressure on teachers caused persecution by the Soviet authorities and the Ukrainian insurgents, as a result, many educators were victims to this confrontation or tried to leave the dangerous region.

Key words: *Stalinist regime; Ukrainian clandestine forces; ideological confrontation; education; school; teaching; repression.*

Постановка проблеми. Суспільно-політичні процеси повоєнного часу, що відбувались на теренах Західної України безпосередньо впливали на освітню сферу. Виховання у школі, училищі чи закладі вищої освіти було покликане прищеплювати комуністичний світогляд і нести необхідну емоційно-моральну складову. Сталінський режим ефективно використовував різноманітні механізми впливу на свідомість громадян – від пропаганди до терору. Цим процесам протистояли підпілля Організації українських націоналістів (ОУН) та збройна боротьба Української повстанської армії (УПА). В епіцентрі цього протистояння опинилася освіта, адже вплив на вчительство, молодь значною мірою забезпечував контроль над усім суспільством.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Для написання статті цінними були праці, присвячені становищу інтелігенції (Т. Марусик (2002), В. Даниленко (2003), О. Стасюк (2014)), однак життя вчительства у західноукраїнському регіоні, де тривала «війна після війни», залишаються недостатньо висвітленими. Широко вивчаються сучасними українськими дослідниками й процеси збройного та ідеологічного протистояння українського підпілля з радянською владою (О. Іщук (2011), І. Патриляк (2012) та ін.), хоча вони лише дотично торкаються життєдіяльності вчительства. Для аналізу загального зрізу ситуації у регіоні ціка-

вими є дослідження повоєнних освітніх процесів у працях І. Сушик (2019), Н. Мащенко (2015) та ін.

Джерельну базу статті склали архівні документи, що зберігаються у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГО України, м. Київ), Державному архіві Рівненської області (ДАРО), Державному архіві Тернопільської області (ДАТО), Державному архіві Львівської області (ДАЛО), Державному архіві Івано-Франківської області (ДАІФО), Галузевому державному архіві Служби безпеки України, м. Рівне (ГДА СБУ, м. Рівне), а також спогади.

Мета дослідження полягає в аналізі життя вчителів західноукраїнських областей в умовах жорсткого ідеологічного протистояння українського національно-визвольного руху та радянської влади у післявоєнний період. Для цього охарактеризовано особливості ідеологічної атмосфери в регіоні та її вплив на діяльність педагогів.

Виклад основного матеріалу. У повоєнний період перед радянською владою постала низка завдань у галузі освіти, які потребували розв'язання. Потрібно було відбудувати загально-освітні школи у регіонах, які постраждали від нацистів; забезпечити загальне навчання дітей по всій країні; розв'язати проблему забезпечення шкіл педагогічними кадрами. Особливістю західноукраїнського регіону було те, що ці завдання потрібно було реалізовувати в умовах збройного протистояння з українським підпіллям. Основною фігурою у цьому протистоянні ставав учитель.

У перші післявоєнні роки вагомою залишалася проблема педагогічних кадрів, підсилена тим, що за період війни республіка втратила близько 30 % довоєнного складу вчителів. Дефіцит вчительських кадрів призвів до того, що у західноукраїнських областях спостерігався колосальний недокомплект фахівців, зокрема, у Рівненській області працювали 3 100 вчителів, не вистачало 1 664 (ДАРО, ф. р-440, оп. 3, спр. 77, арк. 1). Кадровий дефіцит призводив до збільшення числа учнів у класах, який доходив до 40–45 дітей у початкових класах і 30–35 – у середніх і старших (Мащенко, 2015, с. 60).

Наслідком складної фінансової ситуації в освітній сфері стала необлаштованість навчальних приміщень, нестача підруч-

ників, наочності, шкільних меблів та канцелярського приладдя, у більшості шкіл не було ідалень. Багато шкільних приміщень, особливо в містах, використовувалися не за призначенням, погано був організований підвіз учнів з віддалених сіл. Позначалось це і на становищі освітян, їх повсякденні, на умовах навчання школярів. Зокрема, в 1946 р. школи працювали у кілька змін, у деяких через відсутність стільців діти навчалися стоячи (ДАЛО, ф. р–163, оп. 4, спр. 9, арк. 59).

Особливим чинником формування педагогічних кадрів західноукраїнського регіону була боротьба з українським підпіллям. У цих умовах переважне число вчителів спрямовувалося зі східних областей УРСР. У звіті заступника начальника управління шкіл Народного комісаріату освіти (НКО) УРСР М. Грищенко повідомлялося, що станом на 1 жовтня 1944 р. із східних областей було відряджено 7 000 вчителів. З них випускників ЗВО – 685, педагогічних шкіл – 1 426, відкликано з евакуації – 1 191, підготовлено на курсах на місцях – 2 850 (ЦДАГО України, м. Київ, ф. 1, оп. 73, спр. 75, арк. 1). Відповідно до «Довідки про кількість працівників партійних, радянських і господарських організацій, направлених для роботи в західних областях УРСР», станом на 1 грудня 1944 р. у західні області УРСР лише Наркомат освіти направив 10 125 осіб (ЦДАГО України, м. Київ, ф. 1, оп. 23, спр. 893, арк. 73). Зауважимо, що тоді ж частину місцевих вчителів позбавляли права займатися педагогічною діяльністю, аргументуючи тим, що на цих територіях інтелігенція виховувалася у дусі західної ідеології і лише півтора року жила в умовах радянської дійсності.

Важливим складником повсякденного життя педагогів було їх матеріальне забезпечення. Оскільки фінансування освіти було недостатнім, то республіканська влада не виділяла коштів на забезпечення освітян житлом. Заробітна плата вчителів суттєво відставала від державних цін на промислові товари та продукти харчування. Особливо важким було становище вчителів, направлених з інших областей, повернутих з евакуації, які працювали у сільській місцевості, адже ресурсів для забезпечення нормального життя і побуту у них було обмаль (Романюк & Романець, 2008, с. 177). Важке матеріальне становище вчителів впливало на їхній фаховий рівень, негативно відбивалося на якості нав-

чально-виховного процесу, адже замість підготовки до уроків чи самоосвіти, педагоги змушені були думати, як забезпечити власне існування.

До економічних проблем освітян західноукраїнського регіону додавалася складна ідеологічно-політична ситуація. На інтелігенцію загалом та на вчительство, з огляду на його місце і роль в житті суспільства, передусім звертали прискіпливу увагу як органи радянської влади, так і учасники українського підпілля.

У перші повоєнні роки представники українського підпілля, переймаючись проблемами освіти, відвідували місцеві школи. Окрім роз'яснювальної роботи, вони знищували радянську символіку, портрети вождів, російські підручники, іноді псували шкільні приміщення, чинили насильницькі дії щодо радянських активістів та пропагандистів, до числа яких, в силу своєї професії, потрапляли і вчителі. У цій безкомпромісній боротьбі жертвами як з одного, так і з іншого боку, часто були невинні люди. Зважаючи на об'єктивні причини, надзвичайно складно визначити, які дії вчиняли українські підпільники, а які працівники спецгруп НКВС та МДБ.

Життя вчителів і учнів, їхнє дозвілля перебували під суворим наглядом різних ідеологічних інстанцій – від партійних і комсомольських органів до шкільної адміністрації. Влада намагалася формувати і контролювати погляди людей, їхні уявлення про світ, виховувати лояльність, слухняність та відданість панівному режиму. Крім обласних відділів народної освіти, при обкомах КП(б)У діяли відділи або сектори шкіл, які мали надавати матеріальну та методичну допомогу освітнім закладам, узгоджувати плани роботи, однак займалися насамперед ідеологічним складником навчального процесу. Освіта перебувала під подвійним контролем уряду та партії.

Більшовицькі функціонери зазначали, що вчителі посідають у суспільстві «велике і почесне місце» та виконують поставлені комуністичною партією завдання: «формують світогляд майбутнього будівника комуністичного суспільства» (ДАРО, ф. р–2, оп. 4, спр. 88, арк. 2). З огляду на це основним завданням радянської школи було виховання підростаючого покоління в душі «глибокої відданості» комуністичним ідеалам, партії, любові до

«батька Сталіна», «великого російського народу» та ненависті до класових ворогів, особливо «українських буржуазних націоналістів». Кожен вчитель мав розуміти, що він насамперед є працівником ідеологічного фронту, адже виконує завдання партії з виховання молоді.

Важливе місце у системі контролю за повсякденним життям вчителів займав комсомол – Ленінська комуністична спілка молоді України (ЛКСМУ). Загальносоюзне і республіканське керівництво ставило завдання розгортати широкомасштабну політико-виховну роботу серед молоді у регіонах, створювати комсомольські організації у селах, на підприємствах, в освітніх закладах. Постанова ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. накреслювала саме таку програму (Нагірняк & Лаврецький, 2013, с. 77), однак ці плани більшовиків наštтовхнулися на потужний опір. У Рівненській області в 1945/1946 н. р. було лише 1 150 комсомольців, 14 тис. піонерів і 1 103 жовтенят із загального числа 89 333 учнів (ДАРО, ф. р–2, оп. 4, спр. 92, арк. 37). У Дерманській середній школі Мізоцького району навесні 1950 р. за відмову стати членами ВЛКСМ зі школи виключили 24 учні 8–10-х класів (з формулюванням «за порушення трудової дисципліни» та «як недисципліновані і політично ненадійні»). Коли це не вплинуло, восени 1950 р. розформували весь випускний 10-й клас. Як наслідок, 1951 р. у школі не було випускного класу, окремим з виключених учнів вдалося здобути атестат у райцентрі Мізоч (Єфімчук, 2002, с. 124).

Влада намагалася перетворити на могутній пропагандистський складник піонерські організації, поширюючи через них свою ідеологію. Однак не завжди шкільна молодь була «ідейною», піонерські організації часто мали формальний характер, їх члени не знали історії організації, головних принципів та правил, а на запитання «Хто такий піонер?» учні відповідали: «Це той, хто носить галстук» (ДАІФО, ф. р–3, оп. 2, спр. 291, арк. 167). Секретарі райкомів КП(б)У західних областей УРСР скаржились на нараді у червні 1950 р., що «довгий час не могли вирішити питання про створення комсомольських організацій в зв'язку з тим, що молодь знаходилась під впливом українських буржуазних націоналістів» (ЦДАГО України, м. Київ, ф. 1, оп. 24, спр. 213, арк. 61).

Надаючи визначальну увагу пропагандистському впливу, радянська влада розпочала жорсткий атеїстичний тиск на населення. Водночас проблемою у підвищенні ідейної роботи у школах було те, що багато педагогів відвідували церкву і вірили в Бога. Таких вчителів рекомендувалось звільняти, щоб очистити від них школу, позаяк вони «ніяк не розуміють свого значення в суспільстві» (ДАІФО, ф. р–3, оп. 2, спр. 129, арк. 87).

Секретар Рівненського обкому ЛКСМУ В. Кустовська на нараді освітян звинувачувала вчителів у релігійності, наголошуючи, що радянський вчитель має бути матеріалістом. На підтвердження навела приклад, що коли після міжобласного семінару вчителів повезли на озеро, у багатьох з них були натільні хрестики (ДАРО, ф. р–2, оп. 4, спр. 92, арк. 104). Більше того, навіть приїжджі зі східних областей вчителі залучалися до релігії (ДАРО, ф. р–2, оп. 4, спр. 92, арк. 113). Місцеве керівництво таку ситуацію пояснювало низьким ідейним рівнем педагогів, недостатнім контролем за навчально-виховною роботою у школах.

Радянська влада застосовувала всі доступні їй методи, щоб тримати контроль над освітянами: нагороди, виплати премій та інші заохочення; виклики на бесіди до керівництва, громадський осуд, звільнення з роботи; звинувачення «ворог народу», ув'язнення та вислання у виправно-трудова табори. Характерними були перевірки та фільтрування педагогічних кадрів, адже влада була занепокоєна перебуванням у школах людей, які не викликали політичної довіри, «замаскованих націоналістів». Внаслідок цього співробітники радянських спецслужб ставили питання про створення у школах власної агентури, позаяк «вороги основний курс беруть на школу» (ЦДАГО України, м. Київ, ф. 1, оп. 24, спр. 213, арк. 121). Саме на вчительство покладалась провина, що серед місцевої молоді поширені націоналістичні погляди.

На життя вчителів області впливала масштабна ідеологічна та збройна боротьба ОУН і УПА за утворення Української самостійної соборної держави (УССД): «тільки власна національна суверенна держава є єдиною умовою і опорою нормального життя і розвитку нації, її культури, матеріального і духовного стану» (ДАРО, ф. р–30, оп. 2, спр. 52 а, арк. 1–2).

У роботі серед освітян та учнівської молоді ОУН давала вчителям настанови навчати дітей у національному дусі, прово-

дити уроки української історії, викривати злочини більшовиків, виступала проти вступу учнів до піонерської й комсомольської організацій (ЦДАГО України, м. Київ, ф. 1, оп. 23, спр. 2979, арк. 72). Повстанці переконували, що під гаслами «дружби», «звільнення», «щастя», на практиці більшовицька влада займається насадженням русифікації, а українська національна культура всіляко викорінюється (ДАРО, ф. р–30, оп. 1, спр. 16, арк. 38).

Відтак, вчительство опинялось у лещатах протиборства радянської влади і українських повстанців. Це негативно позначалося на системі освіти регіону, призводило до страху та небажання вчителів тут працювати. Реалії місцевого життя змушували освітян робити нелегкий вибір: пристосуватися до панівного ладу, чи йти шляхом неприйняття системи і конфронтації з нею. Безперечно, обидва варіанти наражали інтелекцію на небезпеку з боку ворогуючих таборів.

Українські повстанці намагалися контролювати західноукраїнський освітній простір, тримати під контролем шкільне життя, розуміючи, що в школі і під впливом вчителів формуються особистість та світогляд учнів. Звідси гасло: «Рятуйте дух і здоров'я української нації! Рятуймо наше майбутнє!» (ЦДАГО України, м. Київ, ф. 1, оп. 23, спр. 1716, арк. 14). Допоки радянський державний апарат мав хиткі позиції, особливо в сільській місцевості, націоналісти активно втручалися у діяльність освітніх установ через проведення зібрань та мітингів у школах, відвідування уроків, моніторинг підручників, особистих розмов з дирекцією та вчителями. Під час таких відвідин вчителям забороняли ганьбити українське національне життя, навчати дітей російської мови, прославляти радянських діячів та комуністичний уклад життя. За невиконання інструкцій, ігнорування вказівок повстанці навідувалися в школи, нищили портрети представників уряду, комуністичну символіку, радянські підручники, застосовували до вчителів погрози. Подібні заходи підпільників сприймалися місцевим населенням неоднозначно. Деколи батьки боялися відправляти своїх дітей до школи в інші села чи райцентр, побоюючись звинувачень у сексотстві (Макарчук, 2015, с. 57).

Більшу частину місцевих освітян становили вчителі, направлені на роботу у західноукраїнський регіон зі східних областей УРСР чи інших регіонів СРСР. Керівництво ОУН, розглядаючи

приїжджих вчителів як спільноту, яка потребує ідеологічної обробки з метою залучення їх на свій бік, наказували своїм представникам: «стежити за діяльністю шкіл [...]. До східняків на селі звертатися як можна ліпше, допомагати їм в національному дусі» (А. Нагірняк & М. Нагірняк, 2011, с. 229). У праці керівника Головного осередку пропаганди Проводу ОУН Петра Федуна–«Полтави» «Хто такі бандерівці та за що вони боряться» наголошувалося: «Проти советських народних мас ми не боремося. Про це можуть посвідчити тисячі советських людей – советських колгоспників, робітників та інтелігентів, з якими ми зустрічалися, розмовляли, яким ми передавали нашу літературу. Ми знищуємо тільки керівних представників партії, МВД і МГБ і всі ті виступницькі, продажні елементи, які активно виступають проти нашого руху і вороже відносяться до українського народу» (Федун Петро–«Полтава», 2008, с. 338).

Акцентуючи увагу на ролі вчителя у вихованні молоді, керівники підпілля розробили для них інструкції, де пояснювали, на яких засадах потрібно навчати дітей, зауважуючи на важливості протидії сталінській пропаганді. З вчителями, що прибували із східних областей України, підпільники обов'язково проводили виховну бесіду, вимагаючи зосереджуватися винятково на вивченні тієї чи іншої дисципліни і якнайменше «п'яткати про совітів» (Патриляк, 2012, с. 521). Референтам пропаганди наказувалось активно працювати серед освітян, у жодному разі не нехтувати роботою з ними: «Вимагати від учителів, щоб вони не виховували молодь в російсько-більшовицькому дусі. Якщо вони не можуть виховувати в національному дусі, то в жодному разі не мають права виховувати в більшовицькому» (Стасюк, 2014, с. 242–243). У листівці «Учителі України» заклиалося саботувати русифікаторську політику в школах, бо «совітська школа має за мету виховати яничарів – зрадників українського народу» (ДАТО, ф. р–342, оп. 1, спр. 31, арк. 14).

З метою ознайомлення вчителів-східняків з націоналістичною літературою, навчальними програмами до них навідувались повстанці. У с. Теслугів на Рівненщині у квартири новоприбулих вчителів прийшли підпільники. Відрекомендувавшись, вони поставили перед вчителями вимогу навчати за національними програмами, «бо, інакше ви не будете тут». У розмові повстанці апе-

лювали до національних почуттів освітян: «Ви ж українці, і мусите працювати за нашими програмами» (ДАРО, ф. р–400, оп. 3, спр. 27, арк. 7). Зазнаючи тиску з обох сторін, боячись переслідувань, вчителі залишили згадану школу.

Документи засвідчують, що агітаційна і пропагандистська діяльність ОУН спочатку отримувала розуміння та підтримку серед місцевої інтелігенції. Шкільна молодь часто потрапляла у поле зору радянських репресивних структур. У місцевих школах набули поширення індивідуальні таємні або відкриті акції непокори владі. У райцентрі Тучин було засуджено на 5 років таборів ученицю 6-го класу Ганну Журомську, у якої було знайдено 39 листівок антирадянського змісту (ГДА СБУ, м. Рівне, ф. 5(р), спр. 9224, арк. 5). Учня 9-го класу Степанської середньої школи Степана Велесика арештували у 1949 р. за написання антирадянських віршів, «наклеп на керівників партії і уряду», зв'язки із підпіллям ОУН (ДАРО, ф. р-2771, оп. 2, спр. 4954, арк. 3). У школяра при обшуку вилучили зошити з віршами та листи, що й було основним доказом на суді. Зокрема, в одному з листів, адресованих школярем ув'язненій сестрі Любі, він писав: «Якби то хоч історія така, яку хочеться вчити, а то Івани Грозні та інше, або про діяльність Карла Маркса, так що тяжка історія [...]» (Жив'юк, 2009, с. 520–522). Поширеним явищем стало викриття підпільних шкільних організацій та груп.

Таким чином, у післявоєнний період значна частина учнівської молоді проводила досить дієву антирадянську діяльність, намагаючись протиставитись комуністичній пропаганді та допомогти націоналістичному підпіллю, за що була суворо покарана.

Звіти радянських партійних структур та органів держбезпеки свідчать, що часто учні чинили антирадянські дії під впливом вчителів. Широкого масштабу набули арешти серед місцевих педагогів, які не поділяли радянської ідеології. Зокрема, Демидівським райвідділом НКВС Рівненської області у вересні-жовтні 1944 р. було заарештовано чотирьох освітян району: Т. Пуцака, В. Антонюк, Т. Ющак та М. Бовчалока, яких звинувачували у належності до ОУН (ГДА СБУ, м. Рівне, ф. 5(р), спр. 13756, арк. 3). До ув'язнення педагога працювали в різних установах, зокрема: Тимофій Пуцак був інспектором Демидівського райвно; Віра Антонюк директорувала у середній школі с. Хрінники; Тимофій

Ющак працював у Демидівській райконторі зв'язку; Михайло Бовчалюк на момент арешту був безробітним. Об'єднувало всіх цих людей те, що під час окупації вони були шкільними вчителями, а у січні 1944 р. навчались на спеціальному вишколі ОУН для вчителів. Т. Пуцак представляв районний провід ОУН, мав псевдо «Кислий», провів декілька лекцій для слухачів як викладач (ГДА СБУ, м. Рівне, ф. 5(р), спр. 13756, арк. 108). В. Антонюк звинуватили у отриманні платні від керівництва ОУН та послугованні у школі привітанням «Слава Україні!» (ГДА СБУ, м. Рівне, ф. 5(р), спр. 13756, арк. 148). В обвинувальному висновку молодим людям інкримінувалась зрада батьківщини, антирадянська пропаганда, участь у «контрреволюційній націоналістичній організації». 7 квітня 1945 р. Військовим трибуналом військ НКВС Рівненської області усіх було засуджено на 10 років таборів і 5 років позбавлення прав з конфіскацією майна (ГДА СБУ, м. Рівне, ф. 5(р), спр. 13756, арк. 107).

Арешт та ув'язнення були важким випробуванням, багатьох ламали як фізично, так і морально. «Зачистка» шкіл від ненадійних елементів з числа педагогів продовжувалася довго. На закритій нараді секретарів райкомів КП(б)У західних областей УРСР, що проходила 8 червня 1950 р., один із місцевих партійних чиновників виявив незадоволення з приводу того, що міністерство присилає неперевірених, на його думку, фахівців: «Із 140 надісланих вчителів у нас 48, до яких не має ніякої політичної довіри» (ЦДАГО України, м. Київ, ф. 1, оп. 24, спр. 213, арк. 73).

Увесь повоєнний період об'єктом нагляду і переслідувань з боку органів радянської влади були педагоги, уродженці Західної України. Подиву гідна історія учителя з с. Листвин Дубенського району Миколи Житомирця. У 1942–1945 рр. він, як остарбайтер, перебував у Німеччині, 1945–1947 рр. – служив у Червоній армії, після чого навчався у вчительському інституті. У жовтні 1949 р. М. Житомирць був прийнятий на посаду вчителя математики і фізики, а вже 11 лютого 1950 р. заарештований Дубенським райвідділом МДБ. Директор школи Н. Фіщенко свідчила під час розгляду справи свого підлеглого: «Я доручила Житомирцю проводити політзаняття з вчителями, на одному з політзанять ним була прочитана лекція з національного питання. Під час лекції я задала йому питання: «Чи є в теперішній час національно-

визвольний рух і де?» На задане питання Житомирець відповів, що національно-визвольний рух є у нас, в Радянському Союзі, як, наприклад, бандерівський рух, де вони борються за своє національне визволення. Я старалась розувірити його в тому, що це неправильне розуміння, але Житомирець залишився при своїй думці» (ГДА СБУ, м. Рівне, ф. 5(р), спр. 5571, арк. 172).

М. Житомирець відмовився від передплати на «сталінські» газети, заявивши, що «в більшовицьких газетах правди нема», натомість заходив до директорки школи слухати радіопередачі з Америки, при чому «завжди нервував, коли ці передачі глушились» (ГДА СБУ, м. Рівне, ф. 5(р), спр. 5571, арк. 172). Він також не бажав йти агітувати селян за вступ до колгоспу, оскільки вважав, що коли вони це зроблять, «то через рік помруть з голоду» (ГДА СБУ, м. Рівне, ф. 5(р), спр. 5571, арк. 173).

Учителька А. Івженко повідомила, що «при розучуванні вірша «Про багатий Сталінський урожай» Житомирець висловився: «весь хліб віддали державі, а самі лишились голодні». Зайшовши якимось на квартиру до А. Івженко, він попросив для прочитання томи Леніна і Сталіна, заявивши: «Для того, щоб бити ворога, потрібно його вивчити» (ГДА СБУ, м. Рівне, ф. 5(р), спр. 5571, арк. 173).

Відомості, які містить архівно-кримінальна справа М. Житомирця, висвітлюють настрої значної, на наше переконання, частини вчительства. Не підлягає сумніву, що сформувались вони у вчителів на підставі альтернативного щодо радянського (у випадку Житомирця – оstarбайтерського) життєвого досвіду, водночас черпались, як бачимо, з альтернативних інформаційних джерел (радіопередачі з Америки).

Відтак закономірно, що у повоєнний час систематично практикувалися міністерські перевірки ідеологічно-політичної роботи освітніх установ, створювались спеціальні комісії, до складу яких, крім партійних діячів, входили представники каральних структур. За результатами однієї з таких перевірок впродовж 1949/1950 н. р. із 46 822 вчителів західних областей УРСР вимагалось замінити 1 529, у тому числі за зв'язки з ОУН – 617, «зкомпроментованих» – 141, «куркулів» – 59, за релігійними мотивами – 84, за іншу діяльність – 628 (Сушик, 2019, с. 164).

Масштабна ідеологічно-виховна робота, колективізація та репресії призвели до зміцнення радянської влади та згортання повстанської боротьби. На межі 1940–1950-х рр. освітяни у західних областях УРСР поступово припиняють активний опір режимові, подекуди зберігаючи пасивні форми боротьби – ігнорування пропаганди, аполітичність, інертність у громадській роботі, самоізоляцію.

Висновки. З поверненням у 1944 р. до Західної України більшовицької влади тут утверджується радянська система шкільництва. Серед її компонентів – відбудова та розширення мережі загальноосвітніх закладів, поновлення матеріально-технічної бази, подолання дефіциту педагогічних кадрів, запровадження загальних радянських освітніх стандартів. Повоєнне формування освітньої системи відбувалося в умовах зламу традиційно усталеного в краї способу життя та зумовленого цим протистоянням між комуністичним режимом і українськими національними силами, які представляли ОУН та УПА. Ця ситуація впливала на життя вчителів, які не лише потерпали від важких матеріально-побутових умов, але й опинилися в епіцентрі безкомпромісної боротьби двох ідеологій.

Джерела та література

- ГДА СБУ, м. Рівне – Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Рівне.
- ДАІФО – Державний архів Івано-Франківської області.
- ДАЛО – Державний архів Львівської області.
- Даниленко, В.** (2003). Українська інтелігенція як об'єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946–1953 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, 7, 406–420. Київ.
- ДАРО – Державний архів Рівненської області.
- ДАТО – Державний архів Тернопільської області.
- Єфімчук, Ф.** (2002). *Нариси історії дерманських шкіл: до 400-ліття дерманської школи і друкарні*. Дермань: [б. в.].
- Жив'юк, А.** (Упоряд.). (2009). *Реабілітовані історією. Рівненська область: науково-документальне видання (Кн. 2)*. Рівне: ВАТ «Рівненська друкарня».
- Іщук, О.** (2011). *Молодіжні організації ОУН (1939–1955 рр.)*. Львів; Торонто: Літопис УПА.

- Макарчук, С.** (2015). *Побачене, почуте, пережите*. Р. Тарнавський (Ред.). Київ: Атіка.
- Марусик, Т.** (2002). *Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.)*. Чернівці: Рута.
- Машенко, Н.** (2015). Кадрове забезпечення шкіл Рівненщини (друга половина 1940-х – перша половина 1950-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: історичні науки*, 7, 63–67.
- Нагірняк, А., & Нагірняк, М.** (2011). Політична та ідеологічна боротьба ОУН і УПА з радянським режимом у повоєнні роки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 693, 223–230.
- Нагірняк, М., & Лаврецький, Р.** (2013). Політична та ідеологічна боротьба органів Комуністичної партії у процесі утвердження режиму в Західній Україні (1944–1945 рр.). *Військово-науковий вісник*, 20, 66–80.
- Патриляк, І.** (2012). *«Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр.* Львів: Часопис.
- Романюк, І., & Романець, Л.** (2008). Кадрове забезпечення сільських шкіл України вчителями в кінці 1950-х – на початку 60-х років. *Український селянин: зб. наук. пр.*, 11, 176–177.
- Стасюк, О.** (2014). Організація українських націоналістів та інтелігенція. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 24, 230–246.
- Сушик, І.** (2019). *Волинь повоєнна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50-х рр. ХХ ст.* Луцьк: Вежа–Друк.
- Федун, Петро—«Полтава».** (2008). *Концепція Самостійної України. Т. 1: Твори*. М. Романюк (Упоряд. і відп. ред.). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- ЦДАГО України, м. Київ – Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ.

References

- HDA SBU, m. Rivne – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Rivne [Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine, Rivne] [in Ukrainian].
- DAIFO – Derzhavnyi arkhiv Ivano-Frankivskoi oblasti [State Archives of Ivano-Frankivsk region] [in Ukrainian].
- DALO – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti [State Archives of Lviv region] [in Ukrainian].

- Danylenko, V.** (2003). *Ukrainska intelihentsiia yak ob'iekt represyvnoi polityky stalinskoho rezhymu v povoienni period (1946–1953 rr.)*. [Ukrainian intelligentsia as an object of repressive policy of the Stalinist regime in the postwar period (1946–1953)]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky – Problems of Ukrainian history: facts, judgments, searches*, 7, 406–420. Kyiv [in Ukrainian].
- DARO – Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoï oblasti [State Archives of Rivne region] [in Ukrainian].
- DATO – Derzhavnyi arkhiv Ternopil'skoi oblasti [State Archives of Ternopil region] [in Ukrainian].
- Yefimchuk, F.** (2002). *Narysy istorii dermanskykh shkyl: do 400-littia dermanskoï shkoly i drukarni [Essays on the history of Derman schools: to the 400-th anniversary of the Derman school and printing house]*. Derman: [N.p.] [in Ukrainian].
- Zhyviuk, A.** (Comp.). (2009). *Reabilitovani istoriieiu. Rivnenska oblast [Rehabilitated historians. Rivne region]*. (Vol. 2). Rivne: VAT «Rivnenska drukarnia» [in Ukrainian].
- Ishchuk, O.** (2011). *Molodizhni orhanizatsii OUN (1939–1955 rr.) [OUN youth organizations (1939–1955)]*. Lviv; Toronto: Litopys UPA [in Ukrainian].
- Makarchuk, S.** (2015). *Pobachene, pochute, perezhyte [Seen, heard, experienced]*. R. Tarnavskiy (Ed.). Kyiv: Atika [in Ukrainian].
- Marusyk, T.** (2002). *Zakhidnoukrainska humanitarna intelihentsiia: realii zhyttia ta diialnosti (40–50-ti rr. XX st.) [Western Ukrainian humanitarian intelligentsia: realities of life and activity (40–50's of the XX century)]*. Chernivtsi: Ruta [in Ukrainian].
- Mashchenko, N.** (2015). *Kadrove zabezpechennia shkyl Rivnenshchyny (druha polovyna 1940-kh – persha polovyna 1950-kh rokiv) [Staffing of schools in Rivne region (second half of the 1940's – first half of the 1950's)]*. *Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu im. Lesi Ukrainky. Serii: istorychni nauky – Scientific Bulletin of the Lesya Ukrainka Eastern European National University. Series: historical science*, 7, 63–67 [in Ukrainian].
- Nahirniak, A., & Nahirniak, M.** (2011). *Politychna ta ideolohichna borotba OUN i UPA z radianskym rezhymom u povoienni roky [The political and ideological struggle of the OUN and UPA against the Soviet regime in the postwar years]*. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnika» – Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic"*, 693, 223–230 [in Ukrainian].
- Nahirniak, M., & Lavretskiy, R.** (2013). *Politychna ta ideolohichna borotba orhaniv Komunistychnoi partii u protsesi utverdzhennia rezhymu v*

- Zakhidnii Ukraini (1944–1945 rr.) [Political and ideological struggle of the Communist Party in the process of establishing the regime in Western Ukraine (1944–1945)]. *Viiskovo-naukovyi visnyk – Military-scientific bulletin*, 20, 66–80 [in Ukrainian].
- Patryliak, I.** (2012). «*Vstan i borys! Slukhai i vir...*»: *ukrainske natsionalistychnе pidpillia ta povstanskyi rukh 1939–1960 rr.* ["Get up and fight! Listen and believe ...": *Ukrainian nationalist underground and the insurgent movement of 1939–1960*]. Lviv: Chasopys [in Ukrainian].
- Romaniuk, I., & Romanets, L.** (2008). Kadrove zabezpechennia silskykh shkil Ukrainy vchyteliamy v kintsi 1950-kh – na pochatku 60-kh rokiv [Staffing of rural schools in Ukraine by teachers in the late 1950's – early 60's]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 11, 176–177 [in Ukrainian].
- Stasiuk, O.** (2014). Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv ta intelihentsiia [Organization of Ukrainian nationalists and intelligentsia]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist – Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*, 24, 230–246 [in Ukrainian].
- Sushyk, I.** (2019). *Volyn povoienna: sotsialno-ekonomichni ta kulturni protsesy 40–50-kh rr. XX st.* [Volyn postwar: socio-economic and cultural processes of the 40–50's of the XX century]. Lutsk: Vezha–Druk [in Ukrainian].
- Fedun, Petro—«Poltava».** (2008). *Kontseptsiia Samostiinoi Ukrainy. T. 1: Tvory* [The concept of Independent Ukraine. Vol. 1: Writings]. M. Romaniuk (Comp. & Ed.). Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- TsDAHO Ukrainy, m. Kyiv – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.02.2021 р.